

**מרים ברץ -
דיוקנה של חלוצה**

מאת סמדר סיני

עבודה לתואר מוסמך
המחלקה ללימודי ארץ ישראל, אוניברסיטת בר אילן,
תש"ס

מנחה: ד"ר מרגלית שילה

הרפת

כיבוש הרפת ועיצוב מגדר בדגניה

הקדמה

נושא עבודה זו היא מרים אוסטרובסקי ברך, (ל' כסלו תר"ן 23.12.1889 עד ב' טבת תשל"א 30.12.1970) ממייסדות קבוצת דגניה א', אחת משתי החברות הראשונות של "הקומונה החדרתית". היא נציגת דור המייסדים, אשר מבטאת באופיה, באורחות חייה ובמעשיה ניסיון לשנות נורמות מקובלות בחברה היהודית, בחברה הארצישראלית ובקבוצות הפועלים. היא הייתה הרפתנית הראשונה בתנועה הקיבוצית, מרכזת ענף חקלאי ראשונה בתנועה וזו שהפכה את הרפת לענף שבו הועסקו בדגניה במשך שנים רבות רק חברות. מרים הייתה גם האם הראשונה בקבוצה, והיא ויוסף היו הזוג הראשון שנישא בדגניה, במקום התיישבות הקבע של הקבוצה. מרים ברך לחמה על עיצוב דמותה של הקבוצה הראשונה על אדמת אום-ג'וני. קבוצה זאת שאפה להגשים חיי התיישבות קבע חקלאית על אדמת הלאום המבוססת על שוויון ערך האדם וערך העבודה, על עבודה עצמית, על ערבות הדדית, על חברות אמיתית ועל יצירת משפחה רחבה תומכת ומחזקת תוך התרחקות מהגולה היהודית וביטול סמליה וערכיה.

מרים הייתה לדעתי "מהפכנית לעילא", אישה שחוללה מהפכה במערכת היחסים בין המינים בתוך הקבוצה ולחמה לעיצוב מגדר בתחומי הפרנסה-תעסוקה במשק החקלאי בקיבוצה. היא לחמה על זכותה להיות פועלת וחלוצה עבריינה, העובדת בעבודה חקלאית ביישוב המתחדש ובכך תורמת ליצירת חברה יהודית ציונית חדשה ומתוקנת בארץ ישראל. מרים לחמה הן על הזכות להיות פועלת חקלאית בהיותה אם לשבעה ילדים הן על הטיפול והחינוך המשותף לילדי הקבוצה כדי שאימהות יוכלו לקחת חלק פעיל בחיי הקבוצה, בעבודה ובחיי החברה. שאלת החברה בקבוצה, היתה לדידה של מרים ברך, שאלת עצמאותה של האישה כמפרנסת את עצמה. הדוגמאות שעמדו אל מול עיניה היו האיכרה הכפרית במזרח-אירופה, העובדת לפרנסתה במשק הבית, והאישה במושב (רק לאחר הקמת המושב הראשון ב-1921), כשהעול במושב מתחלק שווה בשווה בין הגבר לאישה באחזקת המשק ובפרנסת הבית. זה הדגם שהיה צריך להתקיים בקבוצה¹: אין האישה תלויה לפרנסתה בגבר; היא עובדת ומתקיימת בזכות עצמה ולא בזכות האחרים או בעזרתם. נושא העצמאות הכלכלית של האישה, היה על סדר יומה של מרים ברך, שהייתה אישה פשוטת הליכות וחסרת יומרות. הקבוצה הייתה אמורה לחולל את המהפכה הפמיניסטית, המשחררת את האישה מן התלות בגבר לקיומה. היא יכולה ומסוגלת לקיים עצמה אם רק תינתן לה הזדמנות לעבוד בענפים שנחשבו מחוללי פרנסה. אך לא רק עצמאות כלכלית דרשו הנשים; הן רצו שותפות בכול, כפי שביטאה זאת מרים ברך: "רצינו להיות שותפות בכול: בעבודה, בחיים החברתיים, בחיי הציבור ובעיקר בעבודה. העבודה הייתה העיקר..."²

לדבריה של מרים, היה זה מאבק יומיומי, הייתה זו מלחמה על "עקרון העבודה והשיתוף בחיים הציבוריים... מלחמה שדרשה קורבנות מהנשים, מלחמה כנגד חברים עמם הלכו את הדרך מבראשיתה שהתנגדו לעבודת הנשים בחקלאות ולעיתים התביישו... לבטא את התנגדותם בקול גם גמגמו קצת... בדיבורים לא היינו משיגים כלום. היינו צריכות להוכיח זאת במעשי

1 ארכיון דגניה א'; פרוטוקולים של אספות כלליות, ראש השנה תרפ"ה, 29.9.1924

2 ארכיון דגניה א'; תיק מרים ברך, "האישה העובדת בתקופתנו", ללא ציון תאריך.

יום יום... לא הייתה לנו דרך אחרת במלחמתנו...³ לדעתה, המלחמה נסתיימה בניצחון: "... בטוחה אני שיצאנו מהמלחמה הזאת בניצחון, הוכחנו לעצמנו שאנו מסוגלות לעבוד, הוכחנו זאת לישוב כולו".⁴ הנשים הוכיחו כי הן מסוגלות לעבוד, ליהנות מעבודתן כמו חבריהן הגברים, וזאת מבלי לפגוע במילוי חובתן כהורים.⁵ למרות כל זאת, מרים ראתה את שחרורה האמיתי של האישה בנפשה, בחינוכה, באישיותה, ולא בסידור העבודה. בסידור העבודה ראתה ביטוי חיצוני לערכים האמיתיים הפנימיים; האישה צריכה קודם כול להיות משוחררת מעצמה. כלומר, שחרור האישה חייב לבוא מפנימיותה, מעצם אישיותה, מחינוכה ומהכשרתה לרעיון זה. דברים ברוח זו כתבה מרים במכתב ליוסף בעת שהותה בהולנד, ביום 2.2.1927:

שחרור האישה אל נחפש בסידור העבודה... נחפש בתוך תוכה של האישה, בתוך עורקי דמה השוטף מדורות... אין אנו רוצות את שחרורנו בירקות או ברפת או במטבח אלא בתוך עצמנו אנו מוכרחים חינוך אחר, הרגל, הסתגלות ובמשך שנים נגיע... העיקר שכל אחד בעבודתו ירגיש שהוא יוצר דבר מה... מפני שאם האדם מרגיש שהוא יוצר... מתחיל להאמין בכוחותיו הרוחניים והגופניים... יודעת אני שאצלנו יש נשים שהן מרגישות את עצמן משוחררות לא רק בירקות או ברפת, גם בעבודות המטבח והטיפול, ויש גם להיפך... הענין הוא לא בענפי העבודה וסידור העבודה כמו ביחסנו לעצמנו.

עבודת השדה חשובה, לדעת מרים, ולו על מנת לשמור את המרחק שצריך להתקיים בין החיים בעיר לבין החיים בקבוצה, למען חינוך דורות העתיד, למען הצורך שעדיין קיים בחלוציות במדינת ישראל ובעיקר: "... השיבה לעצמנו, למקור שהוליד והדריך אותנו במשך עשרות שנים - ביטול התחומים המסורתיים בין הגבר והאישה... נחדש נא את החלוציות של הראשונות..."⁷ דברים אלה, שנאמרו בשנת 1950 (ללא ציון תאריך מדויק), הנם תמצית עיקרי ה"אני מאמין" הנשי-חלוצי-ציוני-קיבוצי של מרים ברץ. העבודה החקלאית שמרים ברץ בחרה כתחום עיסוקה היתה הרפת.

3 שם, שם.

4 ברץ, מרים. ממייסדי דגניה א', "האם והאישה העובדת", עמ' 49.

5 ארכיון דגניה א', תיק מרים ברץ, "האישה העובדת בתקופתנו", ללא ציון תאריך.

6 ארכיון דגניה א', תיק מרים ברץ, מכתבים ליוסף, יום רביעי, 2.2.1927.

7 ברץ, מרים. ממייסדי דגניה א', עמ' 53-54.

כיבוש הרפת

"הייתי קרובה לכל פרה ופרה, כל פרה שנתעברה... כל עגלה שנולדה היו לי לחוויה גדולה... לחבלי היצירה הקשים היה טעם, המלחמה על כך דבר קטן וגדול הייתה כדאית, כל זה קשר אותנו יותר ויותר לענף... נדמה לי כי כל אשר אני מספרת מכנים עתה הצעירים שלנו "ציונות". הציונות הזאת מילאה תוכן את חיינו".¹

א. ענף הרפת בארץ ישראל

בארץ ישראל הייתה הרפת חלק מהמשק המסורתי הכפרי הערבי. גידול הבקר הערבי היה מצומצם, ועיקר ייעודו היה לעבודות השדה. לחלב ולתוצריו היו קונים כיוון שאוכלוסיית הערים העדיפה בשר צאן וחלב עזים שחלבו במקום, הישר לסירו של הלקוח. לא היה אפוא תמריץ לפיתוח משקי חלב מסחריים בארץ.² אם היה בקר במשק הבית הערבי היו החליבה והטיפול בבקר מתפקידיה של האישה. גידול מודרני של בקר לחלב החל בארץ ישראל רק מאז התיישבות הטמפלרים, שהביאו עמם מסורת אירופית ארוכת שנים של גידול בקר כחלק ממשק הבית, שנועד להספקת צורכי המשפחה והיה חלק ממטלותיה של האישה במשק הבית האירופי. הטמפלרים הביאו עמם לארץ את הגזע הפריזי השחור-לבן, עתיר תנובת החלב, שמקורו באזורים על גבול גרמניה-הולנד: הולשטיין ופריזלנד (יש לציין כי לאזורים אלו נסעה מרים ברץ כשיצאה להשתלמות המקצועית הראשונה שלה בשנת 1926), מתוך רצון לגדלו בארץ.³

מחלות שונות מנעו גידול בקר מזונים אירופים בארץ. הפתרון היה טיפוח גזע עמיד על ידי הכלאה בין הגזע הדמשקאי לבין הגזע האירופי.⁴ ראוי לציין כי היו גם התחלות של פיתוח שווקים לחמאה ולגבינות למיניהן בתקופה זו. נראה כי נזירי לטרון היו הראשונים שפיתחו תעשיית חלב בארץ. הם הקימו מחלבה לעיבוד תוצרת החלב שרכשו מהסביבה.⁵ כמו כן ראוי להזכיר את בית הספר החקלאי מקווה-ישראל, שהקים עדר חלב עוד בשנת 1983.⁶ במושבות הברון בתקופת העלייה הראשונה ככלל לא פותח משק חלב. ידוע כי בראשון-לציון נכשל ניסיונם של מספר מתיישבים להקים משק חלב. בשנת 1900 היה רק בפתח-תקווה עדר שמנה 370 ראשי בקר.⁷ המושבות שלא היו בחסות הברון בשנות התשעים לא תמיד סיפקו בעצמן את הצריכה הפנימית של החלב אלא קנו תוצרת זו.⁸ ראוי לציין כי בתקופת העלייה הראשונה היו הנשים לעקרות בית במושבות החדשות, אך המשק החקלאי לא היה בדרך כלל בתחום עיסוקן. הן לא ראו עצמן קשורות לעבודת החקלאות ומטבע הדברים גם לא לענף הרפת.⁹

- 1 ארכיון דגניה א', תיק מרים ברץ, על הרפת, עלון חג העשור.
- 2 לוי, דוד. "תולדות הענף", האנציקלופדיה לחקלאות, כרך רביעי, בע"ח, עמ' 555.
- 3 בן-אריה, יהושע. "הנוף היישובי של א"י ערב ההתיישבות הציונית", בתוך: תולדות היישוב היהודי בא"י מאז העלייה הראשונה, עמ' 123.
- 4 בנימין. "בקר לחלב", החי והצומח של א"י, אנציקלופדיה שימושית, כרך 12, עמ' 7-235.
- 5 לוי, דוד. "תולדות הענף", האנציקלופדיה לחקלאות, כרך רביעי, בע"ח, עמ' 555.
- 6 שם, עמ' 6-555.
- 7 מרגלית, ישראל, יעקב גולדשטיין, "מפעלו של הברון אדמונד דה רוטשילד 1882-1899, בתוך: תולדות היישוב היהודי בא"י מאז העלייה הראשונה, עמ' 472.
- 8 גלעד, דן. "המושבות שלא בחסות הברון בשנות ה-90", שם, עמ' 518-521.
- 9 שילה, מרגלית. "חיות הפועלות בכנרת 1911-1917", קתדרה 14, עמ' 81-82. ראה גם הערה 5.

בין השנים 1911-1912 נעשו במקביל בארץ ישראל מספר ניסיונות לפיתוח הרפת כענף חקלאות מרכזי:

1. בקואופרציה במרחביה בהנהלתו של האגרונום שלמה דיק, שהיה איש מקצוע ובעל ניסיון חקלאי מגרמניה. הוא הכין תכנית מפורטת לעיבוד השטחים במגמה להקים משק מעורב מודרני החל מחודש מרס של שנת 1911. הוא הניח בין השאר יסוד למשק חלב, ולמטרה זו הובאו פרות מלבנון.¹⁰

2. החל בחודש אוקטובר של שנת 1912 התיישבה קבוצת ה"איכר הצעיר" בחצר כנרת כקבוצה קבלנית. הייתה זו קבוצה עצמאית שמנתה שנים עשר איש ואישה והתארגנה בארה"ב במטרה לעלות לארץ ולהקים בה יישוב חקלאי. הם עברו הכשרה חקלאית בבית ספר חקלאי של הברון הירש בוודביין, ובראשם עמד אליעזר יפה. הקבוצה גילתה יכולת מרשימה, הכניסה סדר במשק, הביאה כלים חקלאיים ומכונות חדשות - מיכון חקלאי שלא נראה עד אז כדוגמתו בארץ, טיפחה זני ירקות חדשים, החלה בהקמת לו ושיפורה את ענף הרפת במטרה להקים משק מעורב.¹¹

3. עם ראשית התבססותה של חוות העלמות בכנרת, בשנת 1912, הוחל בפיתוח ענף הרפת, שהיה ענף חקלאי חדש במשקים היהודיים. בהיעדר ידע בטיפוח הענף הוצע שאחת הצעירות תצא לרכוש אותו מהטמפלרים,¹² שהיו ידועים כמי שהביא לארץ את יד גידול הבקר לחלב. התכנית לא יצאה אל הפועל, ובחווה שגשגה רפת קטנה שסיפקה את צרכיה. הרפת מנתה שלו פרות ושלושה עגלים בלבד,¹³ כלומר, הייתה זאת רפתלאספקת תוצרת עצמית ומקום לרכישת הידע המקצועי הדרוש בענף זה.

4. הקמת רפת מודרנית בחוות בן-שמון בקיץ 1912: האגרונום יצחק וילקנסקי, שהיה מורה בבית הספר החקלאי שבבן-שמון, נתמנה מטעם המשרד הארצישראלי כמנהל העבודה בחוות בן-שמון. מהניסיון שנרכש במושבה הטמפלרית וילהלמה הגיע וילקנסקי למסקנה כי יש להכליא את הפרה המקומית או הלבנונית עם גזעים פריזאיים והולנדיים.

הוא סבר כי בעזרת הכלאה זו אפשר לגדל פרה המחוסנת מפני קשיי האקלים וגם להעלות את תנובת החלב לרמה של פרה אירופית. החליבה וההשגחה על הרפת הופקדו אחר זמן קצר בידי צעירים וצעירות יהודים. הייתה זו התחלה של פיתוח מבוקר של ענף הרפת, ובדרך זו המשיכו היישובים החקלאיים שהוקמו בשנים הבאות. הרפת של בן-שמון נודעה כמקור ראשי לאספקת פרות מזנים משובחים לחוות הציוניות ולאיכרים במושבות.¹⁴

כלומר, עם הקמת הרפת בדגניה נתברר שיש ניסיון שהצטבר בענף זה, הן ממה שנעשה בחווה בבן-שמון ובחווה של חנה מייזל בכנרת הן ממה שנעשה בקבוצת ה"איכר הצעיר" בחוות כנרת, שעבודתה עוררה עניין רב בקרב חברי דגניה ואיכרי המושבות, שבאו לשמוע "על פלאי החקלאות מקליפורניה".¹⁵

10 גבתי, חיים. מאה שנות התיישבות, עמ' 135.

11 שם, עמ' 130. שילה, מרגלית. "ניצני רעיון המושב - האיכר הצעיר", הקבוצה האמריקאית בעלייה השנייה", קתדרה 25, עמ' 91.

12 שילה, מרגלית. "חוות הפועלות בכנרת 1911-1917", קתדרה 14, עמ' 97.

13 שם, שם, הערה 81.

14 שילוני צבי. הקק"ל וההתיישבות הציונית 1903-1914, עמ' 280-281; גבתי, חיים. מאה שנות התיישבות, עמ' 139-140.

15 שם, שם.

ב. רפת דגניה וכניסתה של מרים לענף

"מילדות, כשהתחלתי לחשוב על ארץ ישראל... חלמתי להיות איכרה, לחלוב פרות... זה היה חלומי ושאיפתי, עד אום-ג'וני לא הייתה לי שום הזדמנות לזה."¹⁶

הקבוצה שהגיעה לאום-ג'וני בכ"ה תשרי תרע"א (28 באוקטובר 1910) שאפה להקים במקום משק חקלאי רב ענפי: "...לאכול לחם מהחיטה שלנו, ביצים מהתרנגולות שלנו וחלב מפרותינו..."¹⁷ היא חיפשה מתכונת חקלאית שתתאים לדפוס החברתי של חיי קבוצה אינטימית, קטנה, הנוקת למשק חקלאי שהעבודות השונות בו מתפרשות על פני כל עונות השנה והמייצר את מזונותיו לעצמו.¹⁸

השאיפה הייתה להקים משק מעורב המבוסס על רפת, לול, גן ירק, מטעי פרי וגידולי שדה ושמטרתו הייתה מטרה לאומית: "להבטיח מזון לאוכלוסייה היהודית שגדלה והלכה..."¹⁹ בשונה ממשק היחיד במושבות העלייה הראשונה, אשר בו נועדו ענפי גידול הירקות ובעלי החיים לצורכי האיכרים בלבד ונשענו על עיבוד הערבים.²⁰

עדר הבקר בדגניה אי מנה בשנת 1910 פרה אחת בלבד, רפת "בלדי" (הפרה הערבית המקומית). את מלאכת החליבה לימדו שני חברים בעלי הכשרה חקלאית מגרמניה את תנחום תנפילוב, חבר הקבוצה,²¹ וכך הפך לרפתן. מרים חזרה באותה עת מביקור בבית הוריה ברוסיה. היה זה כנראה בסביבות חודש אייר תרע"ב, והיא מצאה ש"יש פה פרה ואותה חולב תנחום ולא שרה מלכין".²² שרה מלכין ניהלה ויכוח ארוך ונוקב עם החברים, כפי שמעידה מרים:

אין אנו רוצות רק לעבוד בבית ולהיות מפוטמות, ורק לכבס ולתקן... אנו רוצות לשמור, לחרוש, לבנות מזריחת השמש עד שקיעתה - כמוכם. כששאלו מה נעשה אנחנו? ענינו את זה שאנו עושות. זה מאד לא מצא חן בעיניהם אבל אנו ניצחנו. על ידי מעשים הוכחנו להם שאנו יודעות ויכולות.²³

מרים ברץ לא ניהלה ויכוחים עם חבריה; היא נקטה יזמה עצמאית: "החלטתי שאני אהיה חקלאית והבעתי את רצוני לחלוב את הפרות, אולם חברי סרבו, בחששם שהפרה הערבייה הפרועה תהרוג את הבחורה שתנסה לנגוע בה".²⁴ החשש כי היא תיפגע על ידי הפרה, ייתכן שהיה בו מן הממשי, אך נראה כי מאחורי נימוק "בטיחותי" זה מסתתרת השקפת עולמם של החברים, שלא האמינו ביכולותיה הפיזיות של חברתם לבצע עבודה זו. הייתה זו גישה שהיה בה מן הפטרונויות.

16 ארכיון דגניה א', תיק מרים ברץ, "אחד מסיפורי הרפתנות שלי בדגניה", ללא ציון תאריך.

17 ברץ, מרים. ממיסדי דגניה א', עמ' 32.

18 גלעדי, דן. "ההתיישבות החקלאית היהודית בארץ 1882-1917", בתוך: ההיסטוריה של א"י בשלהי התקופה העות'מאנית, עמ' 290.

19 ורלינסקי, נחום. בלבטי תנובה, עמ' 10.

20 שם, שם.

21 ברץ, מרים. ממיסדי דגניה א', "העבודה ברפת", עמ' 32.

22 שם, שם.

23 ארכיון דגניה א', תיק מרים ברץ, "אחד מסיפורי חיי הרפתנות שלי בדגניה", עמ' 9.

24 ברץ, מרים. ממיסדי דגניה א', "העבודה ברפת", עמ' 33.

מאחר שהייתה חסרת מיומנות כלשהי במלאכת החליבה למדה מרים את המלאכה בסיועה של זקיה אשתו של אבו-רחים, השיך הזקן של הכפר אום-גיוני.^{25,26}

לא התווכחתי הרבה, חשבתי על כל מיני תחבולות כדי לבצע את משאת נפשי. בו בערב עשיתי הכרה עם אשת השיך של הכפר, זקיה ... לה גליתי את רצוני, והיא, הערבייה, הבינה אותי ולימדה אותי לחלוב. נדברתי אתה שבשלוש בלילה אדפוק בקיר ... והיא תבוא ללמדני לחלוב. אולם כדי שהפרה תיתן לי את חלבה, הייתי צריכה ללבוש שמלה ערבית ומטפחת על ראשי ולזמזם לה מנגינה ערבית. כך נתנה לי את חלבה.²⁷

ראוי לציין כי זהבה אורי, שנמנתה עם צוות הרפתניות הוותיקות בדגניה, העידה כי נאלצה להתלבש כערבייה על מנת לחלוב את הפרות הערביות.²⁸ האם ההסוואה אכן כוונה כלפי הפרה הערבייה, או שמא הייתה זו דעה רווחת בקרב האיכרים כי את הפרה הערבית המקומית יכולה לחלוב רק ערבייה? ברור כי מרים הסוותה את עצמה בעת החליבה הראשונה בדגניה, וכן כי גם בחוות העלמות בכנרת נאלצו הצעירות ללבוש עביות וכפיות כדי להטעות. מרים העמידה את הקבוצה בפני עובדה מוגמרת. כשהגיע תנחום השכם בבוקר לחלוב את הפרה "החלב היה כבר על הכיריים",²⁹ והחברים הבינו כי היה זה מעשה ידיה של מרים. היא נאלצה ללמוד את מלאכת החליבה לא ברפת קבוצתה אלא "אצל השכנים" על מנת להשתלב בהמשך בענף שהיא עתידה לקבוע עליו חזקה.³⁰ מרים הבינה כי אין תומכים בבקשתה בקרב חבריה לקבוצה, ובאופן טבעי פנתה לבעלת הניסיון המקצועי היחידה בסביבתה הקרובה, וממנה למדה בסתר את מלאכת החליבה. זקיה, שכנתה הערבייה, שידעה את מלאכת חליבת הפרה, הבינה ללבה והייתה מוכנה להירתם למשימה. מרים קיבלה ממנה אהדה, תמיכה, הבנה וידע, במקום אי הקבלה, ההסתייגות, אי ההסכמה והדחייה, שספגה מחבריה לקבוצה. ייתכן שהייתה במעשה זה אחווה נשית מלוכדת למען מטרה משותפת.

אין בידינו תאריך מדויק מתי כבשה מרים את הרפת מידי החברים, אך יש אפשרות להגדיר גבולות זמן: מרים נסעה לבקר את הוריה ברוסיה בתחילת חודש חשוון תרע"א, היא שהתה כתשעה חודשים מחוץ לגבולות ארץ ישראל³¹ וחזרה כנראה בסביבות חודש אייר תרע"ב לדגניה. בכי סיוון נישאו יוסף ומרים, והקומונה עברה לבתי הקבע. נראה אפוא שהאירוע של כיבוש הרפת התרחש בין אייר לסיוון תרע"ב.

ברפת של דגניה היו בשנת 1911 שלוש פרות בלדי, וייעודו של העדר היה אספקת חלב מקומית.³² עם המעבר לבנייני הקבע, בשנת 1912, נרכשו בתחילה שתי פרות נוספות, והוקמה

25 דרכה של דגניה, סיפור חמישים שנות הקבוצה, עמ' 19-21.

26 אום-גיוני היה כפר - לא כפר, עשרים משפחות אריסים גרו בחושות חומר עלובות. הם עיבדו את אדמת האפנדי, שהיה פרסי מכת הבהאים. בין חושות האריסים הקימו חברי "הקומונה החדרתית" את משכנם. היו להם שתי חושות האחת - מתבן, השנייה - מזכירות, שיכון לאורחים ומקום דגירה לתרנגולות, שני צריפים עלובים, אחד למגורים ולמטבח, ואחד - לפרדות ולשלוש פרות.

27 ברץ, מרים. ממייסדי דגניה א', "העבודה ברפת", עמ' 33.

28 בלום, שולמית. האישה העובדת בתקופת העלייה השנייה, עמ' 107, הערה 35; אורי, זהבה. פרקי זיכרונות, עמ' 46.

29 ברץ, מרים. ממייסדי דגניה א', עמ' 33.

30 שם, שם.

31 ארכיון דגניה א', תיק יוסף ברץ, "מעשים ומאורעות תרס"ו-תשכ"א", שנת תרפ"א.

32 לוי, דוד. "תולדות הענף", האנציקלופדיה לחקלאות, כרך רביעי, בע"ח, עמ' 556.

מעין סככה של ממש במקום החושה הצרה שבאום-גויני. הרפת בנויה הייתה קירות בזלת, תקרתה עשויה עץ, פנסי נפט שימשו לתאורתה. תנאי העבודה לא היו גם כאן מן הנוחים, אך "באום-גויני שוכנו הפרות בחושה ערבית צרה. לעומת החושה היתה הסככה ארמון ממש."³³ כשרצו חברי דגניה א' להפוך את הרפת ("המחלבה") לענף מסחרי לא הספיקה רמת הייצור של פרת בלדי, ולכן רכשו בשנת 1912 עוד 11 פרות ביירותיות שרכש יצחק בן-יעקב, שנחשב אז למבין בבקר.³⁴

העדר מנה 32 ראש (כולל גידול מקומי). הוא סיפק כמות חלב יומית שמחציתה שימשה את צורכי המטבח בדגניה, ומהנותר הכינו חמאה וגבינות. הניסיון שעשה צבי תמרי, חבר הקבוצה בשנת 1913, למכור את התוצרת המקומית בטבריה נכשל כיוון שתושבי טבריה העדיפו לקנות תוצרת זולה יותר מכפריי הסביבה.³⁵ גם הניסיון להפוך את החלב לחמאה ולגבינה ולמכור את התוצרת בחיפה לא עלה יפה. "יהודי חיפה העדיפו את החמאה של הערבים על החמאה שלנו, כי היתה זולה יותר."³⁶

בשנת 1914 פרצה בארץ מגפת דבר הבקר, והעדר הושמד כמעט כליל.³⁷ מבחינת מרים, הפרק הראשון בתולדות רפת דגניה הסתיים במפח נפש גדול, שהרי העדר נכחד כמעט כולו, ובדגניה החליטו לא לקנות פרות נוספות. הניסיון להדביר את מגפת הדבר לא הסתייע בידי מרים, שהייתה חסרת כל ידע מקצועי בתחום, ולא בידי הווטרינר הגרמני שנשלח מחיפה. גם הבקשה לנסיוב שאמור היה לרפא את המחלה נענתה בשלילה.³⁸ אין להתפלא על כי מרים ראתה את עצמה כאשמה באי הדברתה של מגפת דבר הבקר, ולמעשה נטלה אחריות אישית לתמותת העדר. "הייתי בטוחה שהפרות מתו משום שלא ידעתי לטפל בהן... וגבר בי הרצון ללמוד... הגעתי להכרה שצריך ללמוד את המקצוע באופן יסודי יותר."³⁹

התאוה המקצועית והאחריות האישית הביאו את מרים לבן-שמן: "המקום היחידי שנראה כמקום לימוד... בהנהלת יצחק וולקני ז"ל."⁴⁰ כאן אמורה הייתה ללמוד את הטיפול במחלות הבקר, והיא אז אם לשניים - גדעון, בן השנתיים ומחצה, ודבורה, בת החודשיים. יזמתה של מרים היא שהביאה אותה לנסיעה לבן-שמן בשנת 1915, בעצם ימי מלחמת העולם הראשונה. הנסיעה הייתה כרוכה בקשיים מרובים, הן קושי בהשגת מזון עבור הילדים בימים שבהם היה בצמצום, הן "קבלת הפנים" שנערכה לכבודה עם הגעתה. "קבלת הפנים לא הייתה מלבבת, אישה עם שני ילדים... מי ימציא לה את צרכי המזון שהיו אז בקיצוב?"⁴¹ את נושא התקציב להוצאותיה בבן-שמן ארגן יוסף ברך באמצעות המשרד הארצישראלי,

33 ברך, מרים. ממיסדי דגניה א', עמ' 33

34 לוי, דוד. "תולדות הענף", האנציקלופדיה לחקלאות, כרך רביעי, בע"ח, עמ' 556; ברך, מרים. ממיסדי דגניה א', עמ' 34.

35 ארכיון דגניה א', תיק ראשית, תר"ע-תרע"ד, התכתבות עם המשרד הארצישראלי, תרע"ג 2.18.1913; דורי, שלמה. פרקים בתולדות ענף הבקר לחלב בישראל, עמ' 22.

36 ברך, מרים. ממיסדי דגניה א', עמ' 34.

37 ארכיון דגניה א', תיק יוסף ברך, "מעשים ומאורעות תרס"ו-תשכ"א", לוי, דוד. "תולדות הענף", האנציקלופדיה לחקלאות, כרך רביעי, בע"ח, עמ' 556.

38 ארכיון דגניה א', תיק ראשית, מכתבים 151.1914, 26.1.1914.

39 ארכיון דגניה א', תיק מרים ברך, "שנות חינו היפות ביותר", עמ' 10; ברך, מרים. ממיסדי דגניה א', "העבודה ברפת", עמ' 34.

40 ברך, מרים. ממיסדי דגניה א', עמ' 34.

41 שם, עמ' 35.

42 ברך, מרים. ממיסדי דגניה א', עמ' 35.

שהקצה תקציב מיוחד להוצאותיה של מרים.⁴² נראה כי המשרד הארצישראלי מצא שיש להשקיע בלימודיה המקצועיים של הרפתנית הראשונה של דגניה על מנת לשפר ענף זה בקבוצה. מרים שהתה בבן-שמן כתשעה חודשים, תוך שהיא חולבת בלילות, וילדיה, שהיו עמה, נותרו בודדים בחדרם. מעשיה והתנהלותה נתקבלו בביקורת חריפה של אנשי דגניה ובן-שמן גם יחד. "היה זה מוזר בעיני אנשי בן-שמן, ובייחוד הנשים. הן הביטו עלי בעין רעה... ידעתי שגם בבית לא הסכימו למעשי, ביקורת חריפה נמתחה עלי (חששו לילדים)".⁴³ דברים אלו כתבה מרים בשנת תשט"ו, ממרחק זמן רב, אך עדיין רישומה של הביקורת שנמתחה עליה חזק מאוד. את ההסבר לביקורתם של חבריה בדגניה מצאה מרים בדאגתם לילדים, דאגה שמשום מה לא באה לידי ביטוי בסיוע למרים, רפתנית ואם במשרה מלאה, למצוא פתרון לטיפול משותף בילדים בתקופה זו. תשעה חודשים שהתה מרים בבן-שמן. היא חזרה עם עשר פרות ועגלות מהטיפוס הגרמני שנקנו מרפת חוות בן-שמן על מנת לחדש את רפת דגניה.⁴⁴ לפי עדותה של מרים, בצעד זה תמך יוסף בוסל, בעל ואב, שהיה אז מזכיר, גובר ואיש מרכזי בקבוצה.⁴⁵

באספה כללית מיום "אלול תרע"ו עלתה השאלה אם לשלוח לבן-שמן שני אנשים להתמחות במחלבה, ושמואל דיין הציע "לשלוח איש אחד לבן-שמן להתלמד בטיפול אצל הפרות ומחלות שונות... מפני שהפרות אצלנו באקלים הקשה עלולות לקבל מחלות שונות וצריך שיהיה איש שיכול לתת עזרה בזמן הנחוץ... מציע לשלוח איש אחד... מתחילת השנה שיעבוד במחלבה..."⁴⁶ לא ברור מדוע הציעה אספת דגניה לשלוח חבר ולא חברה, שהרי ברפת כבר עבדה לפחות חברה אחת נוספת - זהבה בן-יעקב, שהייתה נשואה, אך עדיין לא הייתה אם לילדים. ייתכן כי ההתמקצעות של מרים בבן-שמן זכתה להערכת הקבוצה, ולכן החליטו בדגניה לקבל החלטה זו. ברור כי חברי דגניה התייחסו לנושא ההתמקצעות בצורה רצינית ביותר עקב ניסיונם המר עם העדר בדגניה.

מרים ברץ הייתה אישה שהאמינה במעשים ולא בדיבורים, היא עבדה ללא לאות והאמינה שדרך העבודה המעשית תלמד ותשתלם.⁴⁷ מכיוון שנכנסה לעבוד ברפת ראתה בה את האפשרות לפתח "ממלכה נשית" לחברות דגניה. בנוסף לקחה אחריות אישית לכל שאירע בה. עובדת היותה אם לילדים רכים לא הפריעה לה בדרכה המקצועית. העדר הפיתרון המקומי הוליד פיתרון מעשי - היא לקחה את ילדיה עמה לרפת והוכיחה לעצמה ולקבוצה כי אפשר להיות אם ואף לעבוד ולפרנס את עצמה, כפי שעשתה בבן-שמן, ולא לוותר על שאיפותיה לממש את עצמה כעובדת חקלאית בדגניה עצמה. מרים הייתה מודעת היטב לביקורת הנוקבת שהפנו נגדה חבריה וחברותיה בדגניה, אך הלהט המהפכני האישי היה חזק מכל ביקורת שהיא. לאחר מלחמת העולם הראשונה ואחרי כעשור לקיום העדר בדגניה מנה הוא ארבע עשרה חולבות בלבד, שהניבו תנובת חלב מועטה.⁴⁸ בתקופה זו נעצרה כל התפתחות, ובקושי שמרו על הקיים. ממפקד שערכה ממשלת המנדט בשנת 1920-1921 עולה שבאותה תקופה היו בארץ

43 שם, שם.

44 לוי, דוד. "תולדות הענף", אנציקלופדיה לחקלאות, כרך רביעי, בע"ח, עמ' 556.

45 ארכיון דגניה א', תיק הרפת, "מענפי המשק, הרפת או ועתה", 14.5.1957, עמ' 15.

46 פרוטוקולים של אספות כלליות, ארכיון דגניה א', "אלול, תרע"ו, "השאלה לשלוח לבן-שמן שני אנשים להתמחות במחלבה, עופות ודבורים".

47 ארכיון דגניה א', תיק הרפת, "מענפי המשק, הרפת או ועתה", 14.5.1957, עמ' 16.

48 לוי, דוד. "תולדות הענף", אנציקלופדיה לחקלאות, כרך רביעי, בע"ח, עמ' 556.

49 שם, שם.

106.500 ראשי בקר. המחוז המאוכלס ביותר בבקר היה הגליל - 26,390 בשנת 1922 נמנו 2,836 ראשי בקר במגזר היהודי.⁴⁹

בדגניה עדיין התנהלו בתקופה זו ויכוחים באספה הכללית אודות כוח האדם שיעבוד בענף: "איכות החליבה תלויה בהרגל ואין איפא להעמיד את המחלבה תלויה באדם אחד... ואם יש פרות שדורשות בקיאות מיוחדת הרי מרים יכולה להיות בתור עוזרת, ומוכרחים להכניס גם צעירות אחרות בעבודת המחלבה." ⁵⁰ כלומר - חברי דגניה הבינו כי לא ייתכן שהענף יהיה תלוי בעבודתה של מרים בלבד ותמכו בהכשרת צעירות נוספות. האם התכוונו חברי דגניה לכך שמרים, שהייתה כה בקיאה בענף הרפת, תשמש כסייעת לצעירות החדשות שייכנסו לענף במקרים שיידרש ידע מיוחד? ההייתה זו הערכה כלפי מרים, או אולי פחיתות במעמדה? מדוע השתמשו במילה עוזרת? האם אפשר לראות בעדות זו את סימניו הראשונים של ניצחונה של מרים על חבריה? נראה כי היה מוסכם בדגניה שהענף הוא בחזקתן של הנשים בקבוצה. סימוכין לדעה זו ניתן למצוא בפרוטוקול אספה כללית של הקבוצה מכ"ג תשרי תרפ"ג, אספה שבה מחה יצחק בן-יעקב על כך שמרים יצאה זמנית מהרפת, שהרי בעזיבתה את הענף ייגרם לו נזק כספי רב משום היותה בעלת ידע מקצועי שנרכש כתוצאה מניסיון והרגל: "המחלבה זהו הענף העיקרי במשק... שהיא הענף הכי יקר והיא צריכה להכניס לנו יותר... מרים כבר נמצאת על הדרך של רכישת ידיעות בשלמות... ולכן היא צריכה להמשיך." ⁵¹ ברור היה שיציאתה של מרים מהרפת תסב נזק כספי גדול למשק משום היותה בעלת מקצוע בתחום, והקבוצה צריכה הייתה להיות בעלת אינטרס ברור להשאירה בענף חשוב זה.

בשנות העשרים חלו שינויים במשק החלב בארץ ⁵² בעקבות הקמת משקים מעורבים, ששילבו גידולי שדה עם ענפי החי. במסגרת זו נועדו לענף הבקר תפקידים שונים: 1) לספק הכנסה שוטפת במשך כל השנה; 2) להיות צרכן יעיל של מספוא, שהוא רכיב חיוני במשק הזרעים; 3) לספק זבל אורגני לשיפור פוריות הקרקע; 4) להבטיח פרנסה הולמת למשפחה על שטח מצומצם יחסית למקובל בחקלאות אינטנסיבית. ⁵³

בין השנים 1923-1925 התרחבה רפת דגניה והגיעה לחמישים וחמישה ראשי בקר. הענף עמד בפני בעיות של מציאת זני המזון הדרושים והמתאימים לפרות חולבות והדרך להזייל את עלויות גידולו, ובנוסף - בעיית תוסר רווחיות הענף עקב ההוצאות הגדולות החלות על מכירת החלב. ⁵⁴ מרים למדה אז את תורת ההזנה מיהושע ברנדשטטר, חבר קיבוץ בית-אלפא, שהיה בר סמכא בשיטות תזונתיות מודרניות לבקר לחלב וחזר מהולנד, ממסע יבוא של פרות הולנדיות עבור רפתות דגניה א', כנרת, דגניה ב' ומרחביה. מפגשיה עמו הביאו להכרה כי היא חייבת ללמוד ולהשתלם: "מרים, את צריכה לנסוע להולנד ללמוד, אמר לי, אחרי 15 שנות ניסיון מעשי עליך לצאת לארץ המחלבות וללמוד מהם" ⁵⁵ כמו כן, נתגלו אז בעיות ברפת: "הפרות שלנו התחילו פשוט להתנוון, ומכרנו אחת אחת... הדבר הזה לא נתן לי מנוח, ובשלה ההחלטה לנסוע להולנד." ⁵⁶

50 פרוטוקולים של אספות כלליות, ארכיון דגניה א', אספה מיום י"ח שבט תר"פ.

51 ארכיון דגניה א', פרוטוקולים של אספות כלליות, כ"ג תשרי תרפ"ג, עמ' 23.

52 הבאתן של פרות משובחות מהולנד, שהניבו 3,000-4,000 ליטר חלב לשנה, לעומת הפרות הדמשקאיות, שהניבו 2,000-3,000 ליטר חלב בשנה. אצל: דורי, שלמה. חדשות מן העבר. פרקים בתולדות ענף הבקר לחלב בישראל, עמ' 18.

53 לוי, דוד. "תולדות הענף", אנציקלופדיה לחקלאות, כרך רביעי, בע"ח, עמ' 556.

54 לוי, דוד. "תולדות הענף", האנציקלופדיה לחקלאות, כרך רביעי, בע"ח, עמ' 556.

55 ארכיון דגניה א', תיק מרים ברך, הכשרתי בהולנד; דורי, שלמה. חדשות מן העבר. פרקים בתולדות ענף הבקר לחלב בישראל, עמ' 77.

56 ארכיון דגניה א', תיק מרים ברך, "אחד מסיפורי חיי הרפתנות שלי בדגניה", עמ' 10.

חששותיה של מרים כיצד תתגבר על קשיי שפה וקיום כלכלי נפתרו בעזרת יהושע ברנדשטטר, שצייד אותה במכתבי המלצה וכן בעזרת ידיעת אידיש ומעט גרמנית. שאיפתה ללמוד ולדעת יותר, להתמקצע, להגיע לשלמות מקצועית, בערה בעצמותיה, והיא נאבקה על כך מול חבריה באספת החברים ביום י"ח שבט תר"פ.⁵⁷ לאחר הולדת הבת בתיה ולאחר שהטיפול המשותף בילדי הקבוצה הוסדר החליטה מרים לנסוע להשתלמות בהולנד. כאם לחמישה נאבקה מרים על זכותה כאישה, כאם וכרפתנית. היא מעידה כי ביקרו אותה על השארת ילדיה (הם נותרו עם אביהם בדגניה) וכי היא לא ראתה סתירה בין שליחותו של יוסף לשליחותה שלה.⁵⁸ מרים מעידה כי יוסף עזר לה מאוד להתגבר על ההתנגדות של חברי דגניה לנסיעתה: "כל דגניה התנגדה, רק שני אנשים היו איתי כך ז"ל וחייה קוסטולניץ".⁵⁹

לפני נסיעתה שאל אותה אחד מחברי הקבוצה: "איך את מעיזה להשאיר 5 ילדים קטנים ולנסוע? אמרתי לו ראשית אני רוצה ללמוד את המקצוע בכדי שאוכל לגדל בדגניה עדר בקר טוב, ושנית מדוע אינך שואל את יוסף ברך שהוא עסקן ציבורי כבר 7-8 שנים... איך הוא עוזב את ילדיו ונוסע?"⁶⁰ יוסף השיג את מימון הוצאות הנסיעה עבור מרים באמצעות הסוכנות והתחייב להישאר בבית עד שתשוב. ניתן להבין מהתנהגותו כי הבין את חשיבות הנסיעה עבורה. הוא התייצב לצדה ותמך בה. באוגוסט 1925 יצאה מרים לשליחותה בת ששת החודשים.⁶¹ הייתה זו תקופה קשה עבורה: אי ידיעת השפה, געגועים לילדים, געגועים לקבוצה, ובנוסף - ניסיונה לצמצם הוצאותיה.⁶²

אל הידע המעשי והתאורטי שרכשה מרים היא התייחסה כאל "קניין הציבור"⁶³ וזקפה לזכות הכשרתה בהולנד את תרומתה הנכבדת להתפתחות משק החלב בארץ.⁶⁴ מרים יישמה ברפת דגניה את ידיעותיה, מצב הרפת השתפר מאוד, והיא נחשבה לאחת הרפתות הטובות בארץ. "משקים שונים רכשו פרות מרפת דגניה שהייתה לאחת הגדולות והמשובחות בארץ".⁶⁵ עיקר השיפור היה בתחום ההזנה והגידול. מרים ראתה ברפת דגניה עמוד תווך בפיתוח הרפת בארץ ישראל. ברור היה לה כי תחלוק את ידיעותיה המקצועיות עם רפתנים אחרים ממקומות אחרים, שהרי ידע כה "יקר" אין היא רשאית להשאיר בדי האמות של דגניה בלבד. היא תרמה מידיעותיה ומניסיונה שלה ושל רפת דגניה לענף הבקר בכלל, ועל כך מעידות רשימותיה המקצועיות, אשר פורסמו בכרך ח' של ביטאון "השדה" תרפ"ח, ינואר-פברואר 1928. בנוסף הייתה לדברים משמעות בעשורים הבאים במפגשי הרפתנים בארץ ישראל, שבהם נטלה מרים חלק פעיל, כמוסרת ידע מקצועי מניסיונה הממושך, ובפעילותה בהתאחדות מגדלי הבקר.⁶⁶ ניתן לומר כי את הציונות שלה היא הביאה לידי ביטוי דרך הרפת.

ההשתלמות המקצועית והשאיפה לשלוט היטב בכל רזי גידול הבקר מאפיינים את מרים

57 ארכיון דגניה א', פרוטוקולים של אספות כלליות, אספה כללית, י"ח שבט תר"פ.

58 ארכיון דגניה א', תיק מרים ברך, "אחד מסיפורי הרפתנות שלי בדגניה", עמ' 10.

59 ארכיון דגניה א', תיק מרים ברך, "אחד מסיפורי הרפתנות שלי בדגניה", עמ' 10.

60 שם, שם.

61 ברך, יוסף. מאורעות ומעשים, תרפ"ה, ארכיון דגניה א'.

62 ארכיון דגניה א', תיק מרים ברך, מכתבים תר"פ-תרפ"ז.

63 שם, שם.

64 ארכיון דגניה א', תיק מרים ברך, "הכשרתי בהולנד", עמ' 2.

65 דרכה של דגניה, סיפור חמישים שנות הקבוצה, עמ' 49.

66 ארכיון דגניה א', תיק מרים ברך, "אחד מסיפורי חיי הרפתנות שלי בדגניה", עמ' 11; עמי רוזניסקי, הדף הירוק 702, 16.3.00, עמ' 10.

לאורך כל שנות עבודתה. בשנת 1936 נסעה מרים לארה"ב ללמוד גידול בקר, ואת עיקר זמנה בילתה בטקסס, בחוות הבקר הגדולות. היא התמקדה בעיקר בלימוד ההתמודדות עם מחלת הפה והטלפיים, מחלה שפקדה את רפת דגניה שלוש פעמים במשך ארבע השנים שקדמו לנסיעתה זו וגרמה לתמותת פרות רבה.

ההחלטה לנסוע באה לאחר התלבטויות של מרים עצמה בגלל הבעיות שעמדו בפניה עקב הנסיעה. "רציתי ללמוד משהו אחר, אבל איך יכולתי ולי כבר שבעה ילדים ואני אז בת ארבעים וארבעים"⁶⁷ היא שאפה ללמוד ולרכוש ידע נוסף על זה שהיה קיים בארץ, אך החברות לא הסכימו להחליפה בעבודה ברפת כי חשבו שהגיעה תורה של אחת מהן לנסוע. הנסיעה מומנה בעזרת זוג ידידים של יוסף מארה"ב, שמרים הכירה בעת ביקורם בדגניה. מאחר שהתרשמו מאוד מעיסוקה ומאישיותה החליטו להזמין לסיור מקצועי על חשבונם בארה"ב. הנסיעה אושרה באספת הקיבוץ על פי דרישתה של מרים. היא התנתה את קבלת המימון בכך שאיננה נוסעת לבלות כי אם "לבקר ברפתות ותחנות ניסיון"⁶⁸. הסיור נמשך שמונה חודשים,⁶⁹ ומרים, כדרכה, קימצה בהוצאותיה האישיות וחיה בצניעות יתר.⁷⁰

היא מעידה כי קיבלה בכבוד ובהערכה. "שאלו אותי לא פעם, מה את מדברת איתם ואיך שהם כל כך מעריצים אותך, אמרתי פשוט בשפה פשוטה וברצון לדעת"⁷¹. מרים התכוונה לכך שאף שלא הייתה בעלת ידע בשפה האנגלית היא הצליחה בעזרת רצונה העז לדבר עם בעלי המקצוע ולרכוש לעצמה ידע מקצועי רב וחזרה עם ידע רב בנושא התאמת המזון לבקר וחיסונו מפני מחלות שכיחות.⁷²

ג. רפת דגניה כרפת "נשית"

מרים ברץ לא היתה עוד רפתנית "מן השורה", מרים הנהיגה את רפת דגניה "כרפת נשית". הענף היה בשליטת החברות בדגניה, הן שקבעו את כל מה שנעשה בענף ולקחו עליו אחריות. היה זה תהליך של ניכוס ספירה ציבורית - הרפת, לספירה סקטוריאלית (נשית) מובהקת שבה שלטו הנשים שליטה ללא עוררין, וחברי דגניה קיבלו בהסכמה את העובדות. יום העבודה ברפת היה עמוס ביותר, והעבודה הפיזית - תובענית ביותר. יש לזכור כי החליבה הייתה "ידנית", תוך ישיבה על דרגש לצד הפרה הנחלבת. לכל פרה הייתה חולבת "קבועה"⁷³.

רפתניות דגניה, נחמה ויינר (מאז 1922), עליזה נול (מאז 1929) ורבקה ליס (מאז 1926), מתארות מנהיגות נשית למופת: מרים ברץ הציגה דוגמה אישית לאורך שנים רבות, לא רק באופן הניהול ובשעות העבודה הרבות, כולל בימי חג ומועד ובשבתות, אלא גם בפעילויות הקטנות הכרוכות בעבודת הרפת, כמו העמסת שקי התערובת.⁷⁴ ברפת נוצר הווי חיים מיוחד: "לא פעם היינו מלוות את החליבה בשירה חרישית - רומנטית... נדמה שכל חיינו התרקמו ברפת. על מה

67 ארכיון דגניה א', תיק מרים ברץ, "אחד מסיפורי הרפתנות שלי בדגניה", עמ' 11; ברץ, מרים. ממיסדי דגניה א', עמ' 36.

68 ארכיון דגניה א', תיק מרים ברץ, "נסיעתי לארה"ב", ללא ציון תאריך.

69 שם, שם.

70 שם, שם.

71 ארכיון דגניה א', תיק מרים ברץ, "אחד מסיפורי חיי הרפתנות שלי בדגניה", עמ' 11.

72 דרכה של דגניה, סיפור חמישים שנות הקבוצה, עמ' 49.

73 ארכיון דגניה א', תיק נחמה ויינר, "ימים ראשונים ברפת", "הרפת והרפתניות של אז", 1980, 6.6, עמ' 6-7.

74 ארכיון דגניה א', תיק נחמה ויינר, "עליזה נול - מומנטים".

75 ארכיון דגניה א', תיק מרים ברץ, "שנות חיינו היפות ביותר", עמ' 11.

לא דיברנו בשעת החליבה? ... על צער ועל שמחה... על הכל, שמחת העבודה הייתה נחלתנו⁷⁵. ברפת דגניה התהוותה אחווה נשית.

סדר היום של הרפתניות היה עמוס מאד וכלל: טיפול בעגלות, הכנת התערובת, חלוקת אוכל באבוסים וחלוקת חציר.⁷⁶ (את הירק בחצרות חילקו הבחורים; זה היה חלק מתפקידם כעובדי הפלחה). העבודה התחילה בשעה 07:00 בבוקר ונמשכה עד 12:30 בצהריים, משעה 16:00 עד 19:00 ובלילה מחצות ועד 04:00 הן חלבו שלוש פעמים ביום חליבה ידנית. לכל רפתנית היו עשר פרות שלה בלבד. הן דאגו לסנן את החלב באמצעות מסננות לתוך הכדים וביצעו את הניקיון ואת הטיפול שנדרש ברפת. בין לבין נחו, התקלחו, אכלו ובילו עם ילדיהן, ולרוב "נרדמו מעייפות מתחת לפרות, ואחת הייתה מעירה את חברתה, כפי שמעידה נחמה ויינר.⁷⁷ ניתן להניח כי סדר יום עמוס שכזה הותיר זמן בלוי מצומצם עם הילדים.

הרפת נחשבה ענף חשוב במשק דגניה, על פי עדות נחמה ויינר ועליזה נול: "להיות רפתנית זה היה מעמד מכובד, לא הייתי מסכימה לעזוב את הרפת".⁷⁸

ברפת דגניה התגבשה "יחידת עילית" נשית שהייתה גאה בהישגיה. רחשו לה כבוד רב בקבוצה, והיא יצרה סטטוס חברתי יוקרתי לעצמה. כדי להתקבל אליה היה צורך לעבור "מבחני קבלה" שבהם נבדקה יכולת החליבה של המועמדת על ידי זו שהקימה וניהלה את הרפת, מרים ברך. הייתה לרפתניות גאוות יחידה, אותה טיפחה מרים, היה כבוד מיוחד לעבוד ברפת... לא נתנו להכנס להיכל זה, שכולם רחשו לו כבוד".⁷⁹ לא כל החברות התקבלו לעבודה ברפת. צריך היה לקבל את הסכמתן של מרים ושל הקבוצה. לבחורה חדשה שעדיין לא התקבלה לחברות לא נתנו להיכנס לענף זה.⁸⁰ נחמה ויינר מעידה כי הייתה זו משאת נפשן של הבחורות בדגניה להשתלב בענף. "להכנס להיכל הרפת - זה היה חלום, זה היה כבוד, זו הייתה משאת הנפש של רוב הבחורות שהגיעו לדגניה...".⁸¹ נראה כי נחמה ויינר מעידה על הדברים מנקודת ראותה האישית, לא ברור אם כך חשבו כל חברות דגניה.

לרפת נכנסו רק אחרי שעברו את תהליך הסינון והמינון של מרים, ואף שנחמה ויינר הייתה בעלת ניסיון עקב היותה בת כפר, היססו בדגניה "לתת לי לחלוב פרה".⁸² נחמה עבדה תקופה ארוכה בטיפול בילדים ונטלה חלק בחליבות הבוקר והלילה עד שהתקבלה כרפתנית במשרה מלאה.

לרפתניות דגניה היה סימן היכר מיוחד - "מכנסי נחמה". היו אלה המכנסיים של הרפתניות באורך הברכיים שמסתיימות בגומי. הם נקראו על שם נחמה ויינר, שנהגה ללבשם כרפתנית, והאחרות הלכו בעקבותיה.⁸³

עד נסיעתה של מרים לארה"ב בשנת 1936 הייתה רפת דגניה, כאמור, ממלכת נשים בלבד. מרים לא הסכימה להכנסת בחורים לעבודה ברפת. ה"מונופול הנשי" נפרץ עם הצטרפותו של מנחם וקס, ראשון לחברי דגניה העובדים ברפת, בשנת 1936. הדבר התאפשר עקב נסיעתה של מרים לארה"ב

76 ארכיון דגניה א', תיק הרפת, "הרפת והרפתניות של אז", 6.6.1980, נרשם מפי נחמה ויינר.

77 שם, שם. עמ' 8.

78 שם, שם.

79 שם, עמ' 6.

80 דורק, שלמה. חדשות מן העבר, פרקים בתולדות ענף הבקר לחלב בישראל, עמ' 23.

81 ארכיון דגניה א', תיק נחמה ויינר, "ימים ראשונים ברפת" 6.11.1972.

82 שם, שם.

83 ארכיון דגניה א', תיק נחמה ויינר, ריאיון עם נחמה ויינר, ללא ציון תאריך.

84 דורק, שלמה. חדשות מן העבר, פרקים בתולדות ענף הבקר לחלב בישראל, עמ' 22.

בשנה ההיא והתפרצות מחלת הפה והטלפיים באותו זמן ברפת. החליבה הכאיבה מאוד לפרות החולות, וקשה היה לנשים להשתלט עליהן; הן נזקקו לעזרת בחור.⁸⁴ בענף הרפת בדגניה עבדו גם ארבעה מילדיה של מרים ברץ. היא דרשה מהם מוסר עבודה גבוה, כפי שדרשה מעצמה. מרים לא העניקה הנחות לבני משפחתה!⁸⁵ חתנה אליעזר גל מתאר את פגישתו הראשונה אתה. הוא הגיע כרפתן שכיר ונאלץ להוכיח את ידיעותיו ואת חריצותו. אף שנישא למיכל בתה והפך לחתנה של מרים, לא בנקל סמכה עליו.⁸⁶ אליעזר גל היה מרכז ענף הרפת לאחר עזיבתה של מרים את הענף, בשנת 1956. עבודתן של הנשים ברפת דגניה הוקלה עם הכנסת מכונת החליבה הניידת, כנראה בשנות הארבעים (אין ציון שנה ותאריך). מכונת חליבה היו כבר בשנות השלושים בתחנת הניסיונות ברחובות ובקריית-ענבים. מרים מספרת באחד ממכתביה ליוסף כי עליה, כמרכזת הענף, הוטל לבדוק את היצע המכונות השונות ולהמליץ למשק איזה סוג מכונת חליבה ניידת רצוי לרכוש.⁸⁷ בשנת 1947 נכנס עידן המיכון בחליבה לארץ בצורה נרחבת במשקים השונים וחולל מהפכה בשטח העבודה: ממוצע של 45-48 ימי עבודה לפרה בשנה בחליבה ידנית ל-25 ימי עבודה במכונת חליבה. בשנת 1952 הוקם מכון החליבה הראשון בקיבוץ תל-יוסף, והוא התבסס על העיקרון שלא החולב הולך אל הפרה אלא הפרה באה להיחלב.⁸⁸ בדגניה אי' הוקם מכון חליבה בשנת 1956. אבא בן-יעקב, מה"משקיסטים" של הקבוצה ומי שהיה במשך שנים רבות הזבלן של הרפת, נימק מדוע ומה היו התוצאות: "...עזבנו את החליבה בידיים מחוסר עובדים וגם מפני כאב ידיים ועברנו לחליבה מכנית על ידי מכונות... התוצאה היא גירוש החברה מהרפת.⁸⁹ כפי הנראה כאב אבא בן-יעקב את עזיבתה של מרים ברץ את רפת דגניה עם הכנסת מכון החליבה.

ד. מנהיגות ע"י דוגמה אישית

מרים ברץ חוללה מהפכה בדגניה א'. היא הוכיחה לחבריה לקבוצה כי החברות "יכולות גם הן" ... הנשים יכולות להתגבר על הקשיים הפיזיים הכרוכים בעבודת הרפתנות. הן יכולות לגבור על קשייהן כאימהות ולמצוא פתרונות יצירתיים כמו הצמדת הילד לאמו במשך כל שעות היום עד אשר הקבוצה מוצאת את הפתרון המתאים לאימהות העובדות בעבודה חקלאית. רפת דגניה א' הייתה לא רק מקום עבודה לחברות; היה זה מקום שבו חשו החברות כי הן מגשימות את רצונן לעסוק בחקלאות. הייתה זו "ממלכה נשית". מרים היא שחוללה את השינוי, ובעקבותיה הלכו האחרות. מאותו יום שבו "עשתה מעשה", נקטה יזמה, קבעה עובדה - חלבה את הפרה האחת של הקומונה נסללה הדרך לשאר החברות שרצו להשתלב בעבודה חקלאית ולתרום את חלקן. מרים הקפידה הקפדה יתרה על כך שהרפת תישאר בידי הנשים והדירה את רגלי החברים מענף זה.

היא פעלה מתוך רצון לשמור את המונופול הנשי בענף שנחשב חקלאי ומחולל הכנסה, מתוך ידיעה כי לחברים היו אפשרויות נוספות להשתלב בענפים חקלאיים אחרים. ייתכן כי גם החברות הנשיות הייחודית שנוצרה ברפת הייתה חשובה עד כדי שמירתה בקנאות יתר. כאמור,

85 ריאיון אישי, מיכל (ברץ) גל, דגניה א', 25.10.99.

86 ריאיון אישי, אליעזר גל (חתנה), דגניה א', 20.1.01.

87 ארכיון דגניה א', תיק מרים ברץ, מכתבים ליוסף, 24.6.1935.

88 זור, שלמה. פרקים בתולדות ענף הבקר לחלב בישראל, עמ' 118-119.

89 בן-יעקב, אבא. "מכון חליבה", עלון דגניה א' מס' 14, ערב סוכות תשי"ז, 19.9.1956, עמ' 16.

מרים זכתה להערכה ולכבוד אך גם עוררה יראה בקרב העובדים עמה. הם חששו מפניה אך הם גם העריכו אותה מאוד. "להיות רפתנית היה מעמד מכובד"⁹⁰

מרים הייתה מנהיגה מקומית שהובילה מהפכה. היא הייתה מרכזת ענף חקלאי ראשונה בדגניה ובתנועה הקיבוצית, ואחריות ענף הרפת כולו הייתה מוטלת על כתפיה - לא רק תפעול יומיומי אלא ניהול ספר העדר, מסירת דוחות בפני הגופים הכלכליים המתאימים בקבוצה, היכרות עם כל פרט ופרט ואחריות כוללת לענף. יש לזכור כי מנהיגות לדידה הייתה בראש ובראשונה דוגמה אישית, המתבטאת בכך שהיא גם פועלת ועובדת עם הרפתניות האחרות בעבודת החליבה היומיומית, ובנוסף היא מרכזת את הענף. מרים פיתחה מומחיות מקצועית בתחום הרפת. שאיפתה העזה ללמוד את התחום הביאה אותה למקומות שונים בעולם, שם רכשה ידע. היה ברור לה כי אין היא יכולה להיות רפתנית ולגלות אחריות לתחום זה שהופקד בידיה ללא מיומנות נרכשת.

מקצועיותה לא נשארה בתחום דגניה בלבד אלא תרמה לפיתוח ענף הרפת בארץ כולה. שמה ושמעה היו ידועים בקרב הרפתנים. משנדרשה התאחדות מגדלי הבקר לברר ולחקור פרטים שונים אודות הרפת פנתה למרים, אשר ניהלה את פנקסי רפת דגניה במשך שנים רבות בדייקנות ובפרטי פרטים.⁹¹ היא כתבה על נושא הרפת בירחון המקצועי "השדה" ואף הרצתה בכינוסים שונים של התאחדות מגדלי הבקר.⁹² את הידע חלקה עם חבריה למקצוע.

ההתלבטות בין הרצון להמשיך לפתח ולתרום בענף הרפת, אותו ראתה כ"יציר כפיה", לבין רגשותיה וחובותיה כאם העסיקה אותה רבות. למרות היותה אם לילדים, בתחומי העבודה אימצה לעצמה מרים מאפיינים גבריים, כמו הקפדה על עמידה בכל דרישות העבודה הפיזית הקשה ברפת וכן הופעה חיצונית המשוללת כל סממן נשי. האם ניתן לומר כי דמותה של מרים הייתה נשית וגברית גם יחד! האם היא גם אישה וגם גבר? אין לראות את התופעה השוללת נשיות כתופעה ייחודית למרים. היו חברות בדגניה שנהגו כנראה בדומה לה, ולראייה דבריה של חיותה בוסל: "כיצד ליישב את "המכון ליופי" עם הידיים המיובלות? חברים אומרים: 'אין דבר תצבענה בחורותינו את השפתיים, זה לא ימנע מהן להיות אנשים טובים'. אם נצדיק את הפרכוס הזה - לא נפתור את העבודה ברפת, בלול, ובשדה ביום שמש לוהטת".⁹³ שלילת הנשיות והרצון להידמות לגברים הן ביכולות הפיזיות הן במראה החיצוני נתקיימו בקרב חברות דגניה בדור המייסדים.

הקבוצה עדיין לא ידעה כיצד לקבל את הקמת המשפחה בתוכה. היא לא ידעה לגבש פתרון מתאים לאם צעירה שרצתה להמשיך ולעבוד בעבודתה, כתרומתה למהפכה הציונית בארץ ישראל וליצירת היהודייה החדשה, ולא רק לגדל את ילדיה ובכך לממש את אימהותה. בעיות אלו העסיקו את קבוצת דגניה א' רבות, עד שנמצא הפתרון של הטיפול המשותף. מרים לא הייתה מוכנה לוותר על עבודתה, שבה ראתה את דרכה להגשמת ה"ציונות שלה", ולכן מצאה פתרון יצירתי ביותר (שכמותו ניתן לפגוש בקרב הערביות הכפריות עד ימינו אלה) ולקחה את ילדיה עמה לרפת. מרים לא ראתה בכך את הפתרון האידיאלי, אך חבריה לא היו קשובים דיים

90 דורי, שלמה. חדשות מן העבר, פרקים בתולדות ענף הבקר לחלב בישראל, עמ' 24.

91 ארכיון דגניה א', תיק מרים ברץ, "אחד מסיפורי חיי הרפתנות שלי בדגניה", עמ' 12.

92 ברץ, מרים. "סקירה על מצב הרפת בדגניה א'", השדה, תרפ"ח (ינואר-פברואר) 1928, עמ' 149-153; דורי, שלמה. חדשות מן

העבר, פרקים בתולדות ענף הבקר לחלב בישראל, עמ' 24.

93 ציטוט של חיותה בוסל, בתוך: דגניה בת 84, עמ' 5.

לבעיה, שהייתה בשלב זה של חיי הקבוצה בעייתה של מרים בלבד. הנחת היסוד של חברי הקבוצה, כמו גם של החברות, הייתה כי הילד שייך בראש ובראשונה לאמו, ולכן יהיה צמוד אליה. פתרון אחר לא עלה אז על הדעת. כך הייתה מרים ברץ גם פועלת, ככל החברות שעבדו בענף, גם מרכזת ענף וגם אם במשרה מלאה, ללא הקלות, התחשבות או התייחסות מיוחדת מצד הקבוצה והבעל.

מרים הייתה אישה עצמאית, בעלת כוח פיזי רב, שלא רצתה להיות תלויה באחרים למימוש עצמה, למימוש ערכיה הציוניים, והאמינה אמונה שלמה בדרך שהלכה בה. הצניעות והפשטות היו חלק בלתי נפרד ממנה, ואת ביטויים ניתן לגלות בפשטות לבושה, בהופעתה החיצונית, בהתנהגותה עם חבריה לקבוצה ובדרך שבה ניהלה את הרפת. היא לא חיפשה את אור הזרקורים ואת הנאומים אלא את המעשים. ביקורת נמתחה על התנהגותה זו הן מצד חבריה לקבוצה והן מצד חלק מילדיה.

בריאונו אישיים היו אחדים מילדיה ומנכדיה שטענו כי "היא העדיפה את הרפת על פני ילדיה"⁹⁴ הטענה כי העבודה ברפת הייתה נעלה בסולם העדיפויות של מרים על פני כל דבר אחר, כולל ילדיה, היא טענה סובייקטיבית, ואין בכוונתי לנקוט במחקר זה עמדה שכזו.

ד. סיכום

בחינת שאלת המאפיינים המגדריים של פעולתה של מרים ברץ בתחום הפרנסה והתעסוקה, כלומר האפשרות לשיוון הזדמנויות לחברות לעבודה בענף שנחשב כמתאים לגברים בלבד, מוכיחה כי מרים אכן סללה את הדרך בתחום מתן שוויון הזדמנויות ויצירת אווירה שאפשרה לנשים להעז לממש עצמן על פי תפיסתן בתחומי פרנסה יצרניים שונים בדגניה א'. תפיסת מרים ברץ את הנשים כשוות לגברים התבססה על כך שהיא העריכה עצמה ואותן כבעלות פוטנציאל דומה, כמו גם על הצורך לבער את אי השוויון בין המינים וליצור מערכת שוויונית ושיתופית.⁹⁵ סימוכין לכך ניתן למצוא בעדותה של עליזה נול, אחת הרפתניות הוותיקות בדגניה: "הייתי עוזרת על יד מרים להרים את השק הכבד... אני - מדוע שלא נבקש את החצרן שיעזור לנו? מרים - נו, ומה יהיה עם שחרור האישה?"⁹⁶ לדידה של מרים, עבודת הנשים ברפת הייתה הביטוי המעשי לשחרור האישה.

תפיסה זו תואמת את תפיסת המחקר המאפיין את החברה החדשה בתקופת היישוב באידאולוגיה של שוויון בין המינים לפיה על הנשים להסיר את כבלי הנשיות "המצועצעת" הבורגנית כשהן "עומסות תפקידים גבריים".⁹⁷ אצל נשים אלה ניתן למצוא סגידה לכוח פיזי, להתמודדות, לאי ביטוי רגשות, לחוסר שיתוף בחולשות.⁹⁸

מרים האמינה בזכות האישה לעבודה חקלאית, והעבודה הייתה עבורה חשובה מכול. היא עיצבה את יחסי המגדר לא רק בקיבוצה דגניה א' אלא בתנועה הקיבוצית כולה. את הימצאותן של נשים המרכזות ענף חקלאי בדגניה ובקיבוצים שונים⁹⁹ יש לזקוף לזכות המהפכה האדירה שחוללה מרים.

95 ראיון אישי, מיכל גל (בת של מרים), ותמר גל-שראי (נכדה של מרים), דגניה א', 25.10.1999.

96 יזרעאלי, דפנה ואחרות (עורכות), מין, מיגדר ופוליטיקה, עמ' 25.

97 ארכיון דגניה א', תיק נחמה ויינר, "עליזה נול - מומנטים". יזרעאלי, דפנה ואחרות (עורכות), מין, מיגדר ופוליטיקה, עמ' 27.

98 שם, עמ' 28.

99 אין בידנו נתונים מסודרים מן התנועות הקיבוציות (הקיבוץ הארצי והתק"ם) בנוגע למספרן של נשים

בדגניה ריכזו נשים ענפים חקלאיים. חיה תנפילוב הקימה וריכזה את ענף הנוי משנות העשרים ואילך, חיותה בוסל גידלה דבורים בשנות העשרים והקימה את הכוורת הראשונה בדגניה, פניה ארצי ריכזה את ענף הנוי משנות השלושים ואילך, מרים דויטש-קרוסגורסקי ריכזה את ענף הירקות בשנות השלושים והארבעים, סוניה בריימן ריכזה את הלול בשנות הארבעים, לאה הדס ריכזה את משק הרבייה בלול, בשנות החמישים, צפירה דרור ריכזה את משק הרבייה בלול בשנות השישים, יונה שפירא (בתה של מרים) ריכזה את גינת הירק (אספקת ירקות טריים לחדר-האוכל בשנות החמישים והשישים).¹⁰⁰

מרים הייתה מודעת היטב להשפעת מעשיה על חברי דגניה אי וחברותיה ועל ענף הרפת בארץ כולו. היא הותירה חותם בל יימחה. "בייחוד נצטיירה בעינינו כדמות מעולם האגדה - מרים ברץ, הרפתנית הראשונה. פעם באנו חברות אחדות לביקור בדגניה, ביקשנו לראות את מרים, מצאנוה ברפת. אישה כבת שלושים, גבוהה למדי, רזה ולבושה מכנסיים כחולים קצרים. היא קיבלתנו במאור פנים, ראינוה - לא אגדה, מציאות חיה ורוטטת, והושפענו ממנה עמוקות".¹⁰¹

בריאיון שנערך עם מרים ב-17.8.1975 היא תיארה את מאבקה של החברה "לזכות לעבודה בשדה ובמשק היצרני..."¹⁰² ואת הדרך הארוכה שעברו החברות בדגניה עד לשילובן בכל ענפי המשק. בריאיון זה טענה מרים כי הגענו לשלב בחיים שבו "...יש להלחם לזכויות האישה בעבודה עם האישה עצמה... האישה בקבוצה מחפשת מפלט בעבודות הבית".¹⁰³ בדאגה רבה ראתה מרים כי במלאת 65 שנה לדגניה הולכת ומתגבשת בה חלוקת עבודה ברורה - עבודות השדה והמשק לחבר, ועבודות הבית לאישה: "זוהי דרך הטבע... הגבר - לחרישה, לזריעה, לעבודה בטרקטור ובמקצרה, האישה - בבית... אמנם לא על יד כיריים של אבנים אלא על יד סירי חשמל גדולים, לא בכביסת ידיים אלא ע"י מכונות כביסה מכניות, העובדה אינה משתנה ע"י כך".¹⁰⁴ לדעתה של מרים, התמקדות האישה בעבודות הבית הנה המקור "לאותה להיטות, לנוחיות, לריהוט וקישוט הבית וכו'..."¹⁰⁵

משמע שהמלחמה על שוויון זכויות לנשים בקבוצה מראשית דרכה, מלחמה שהשיגה תוצאות מרשימות ביותר (הרי הנשים שולבו והשתלבו בענפי המשק השונים), אינדה מחשיבותה. עמל של דור חלוצות שלם ירד לטמיון, לדעת מרים, במידה רבה בגלל האישה עצמה, שהסתגלה בקלות כזו ל"דרך הטבע".

תפיסה זו גורמת להשפעה שלילית על הנוער בקבוצה, ובייחוד על הצעירות. עבור חברות דגניה המאבק לשחרור האישה לא היה שיעוון רגעי, כפי שמעידה מרים: "...הרי ראינו בזה שינוי ערכין שבלעדיו לא היה טעם בהשתרשותנו במולדת החדשה".¹⁰⁶

100 ארכיון דגניה א', תיקים אישיים. חיה תנפילוב, פניה ארצי, מרים דויטש, לאה הדס, צפירה דרור, יונה שפירא. ראה גם תיק הלול, "רשימת העובדים בענף"; דגניה בת 84, עמ' 31.

101 דרכה של דגניה, סיפור חמישים שנות הקבוצה, עמ' 260.

102 ארכיון דגניה א', ריאיונות עם חברים, מרים ברץ, ללא ציון תאריך.

103 שם, שם.

104 ברץ, מרים. ממיסדי דגניה א', עמ' 53.

105 שם, שם.

106 שם, שם. *הדגשה שלי מתוך ראיית משפט זה כמוטו של תפיסת עולמה של מרים.

רשימה ביבליוגרפית

1. אורי, זהבה. (1966), פרקי זכרונות.
2. בלוס, שולמי (1980), האישה בתנועת העבודה בתקופת העלייה השנייה, עבודה לתואר מוסמך, מוגשת לפרופ' אניטה שפירא, אוניברסיטת תל-אביב, הפקולטה למדעי הרוח.
3. בן-יעקב, אבא. (ערב סוכות תשי"ז), "מכון חליבה", עלון דגניה א' 14, 19.9.1956, עמ' 15-17.
4. בן רפאל, אליעזר וסשה וויטמן. (פברואר 1986), "נשים וצמיחתה מחדש של המשפחה בקיבוץ", מגמות כ"ט, (3) עמ' 306 - 320.
5. ברך, מרים. ממייסדי דגניה א'. דגניה א'.
6. גבתי, חיים. (תשמ"א), מאה שנות התיישבות, כרכים א, ב, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
7. גלעדי, דן. (1983), "ההתיישבות החקלאית היהודית בארץ: 1882-1917", בתוך: יהושע ב-אריה וישראל ברטל (עורכים), ההיסטוריה של א"י בשלהי התקופה העות'מאנית, יד יצחק בן-צבי, עמ' 274-292.
8. גלעדי, דן. (תשי"ן), "המושבות שלא בחסות הברון בשנות ה-90", בתוך: ליסק, משה וגבריאל כהן (עורכים), תולדות הישוב היהודי בארץ ישראל מאז העליה הראשונה, חלק ראשון, ירושלים: מוסד ביאליק, עמ' 503-530.
9. דורי, שלמה. (1992),
10. דרכה של דגניה, (1961), סיפור חמישים שנות הקבוצה, תל-אביב, "דבר".
11. ווינר, רות, מרים שיאון ונעמה קופרשטיין (עורכות). (אוקטובר 1994), דגניה בת 84 תרע"א-תשנ"ה - במלאת 84 שנים לקיום חקלאות בקבוצה.
12. ורלינסקי, נחום. (תשל"ג), בלבטי תנובה, הוצאת מרכז תנובה. תל-אביב, ועדת תרבות.
13. יזרעאלי, דפנה, אריאלה פרידמן, הנרייט דהאן-כלב, חנה הרצוג, מנר חסן, חנה נווה, סילביה פוגל-ביז'אווי (עורכות). (1999), מין, מיגדר ופוליטיקה, קו אדום, הקיבוץ המאוחד.
14. לב, בנימין. (1988), "בקר לחלב", החי והצומח של ארץ ישראל, כרך 12, החברה להגנת הטבע, משרד הביטחון, עמ' 235-237.
15. לוי, דוד. (תשמ"ב), "תולדות הענף", בתוך: יצחק ארנון (עורך), האנציקלופדיה לחקלאות,

- כרך רביעי, חלק שני, בעלי-חיים, תל-אביב: האנציקלופדיה לחקלאות, עמ' 555-568.
16. פוגל-ביז'אווי, סילביה. (תשנ"א), "אימהות ומהפכה - המקרה של נשים בקיבוץ (1948-1910)" שורשים ו' עמ' 143-162,
17. פוגל-ביז'אווי, סילביה. (1992) החלוצה - שנות העשרה והעשרים", החברה הקיבוצית: שינוי והמשכיות, האוניברסיטה הפתוחה, יחידה 7, עמ' 82-98.
18. פוגל-ביז'אווי, סילביה. (1992), "חלוקת העבודה והסמכויות בין המינים בקיבוץ: הסברים תאורטיים", החברה הקיבוצית: שינוי והמשכיות, האוניברסיטה הפתוחה, יחידה 7, עמ' 77-79.
19. פוגל-ביז'אווי, סילביה. (1992), "נשים בקיבוץ: אמהות או חברות?", בתוך: סילביה פוגל-ביז'אווי (עורכת), החברה הקיבוצית: שינוי והמשכיות, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, יחידה 7, (עמ' 453-499)
20. שילה, מרגלית. (תש"ס), "חווות הפועלות בכנרת 1911-1917", קתדרה 14, עמ' 81-113.
21. שילה, מרגלית. (תשמ"ג), "ניצני רעיון המושב - 'האיכר הצעיר', הקבוצה האמריקאית בעלייה השנייה, קתדרה 25, עמ' 79-98.
22. שילוני, צבי. (1999), גורמים אקראיים בייסודה של דגניה - הפוגרום, בית הוויכוח והחומוס, בתוך: בן-ארצי, יוסי וישראל ברטל (עורכים), אלחנן ריינר, נוף מולדתו - מחקרים בגאוגרפיה של א"י ותולדותיה, מוגשים ליהושע בן-אריה, ירושלים: האוניברסיטה העברית, החברה לחקירת א"י ועתיקותיה.

ארכיונים:

ארכיון דגניה א', תיקים:

- ברץ מרים.
- ברץ מרים - תעודות.
- ברץ מרים - מכתבים ליוסף.
- ברץ מרים ויוסף - תולדות חיים.
- ברץ יוסף - מכתבים למרים.
- חיותה בוסל.
- הפנקס של חיותה 54-01-03.
- מכתבי חיותה ויוסף בוסל.
- רבקה ליס.
- נחמה ויינר.
- רפת 56-06-01.
- ראשית 60-01-00.
- שנים: תר"ע-תרע"ט, תר"פ-תרפ"ח, תרפ"ו-תרצ"ט.
- פרוטוקולים של אספות כלליות - קבוצת דגניה א', שנים: תרע"ד-תש"ח.

ריאיונות אישיים:

1. ריאיונות אישיים עם בניה ובנותיה: יונה שפירא, עמוס ברץ ז"ל, מיכל גל, אליעזר גל (חתנה).
2. ריאיונות אישיים עם נכדיה ונכדותיה: רון שפירא, אילן ברץ, תמר גל שראי, ליאורה שמשון, אורן ברץ.